

Patrimoniul documentar al Moldovei istorice.

Arealul geografic și filierele de înstrăinare

Fiecare țară are propriul său patrimoniu științific și cultural, care reprezintă istoria diversă, specifică fiecărui popor, făcându-l astfel inegalabil.

În ultimii ani pe întreg mapamondul se atestă un interes sporit față de materialele și documentele patrimoniale de arhivă, prin prisma cărora poate fi cunoscută istoria propriei națiuni. A urmări apariția cărților manuscrise dar și evoluția tiparului, înseamnă să pășești cu siguranță pe urmele înaintașilor noștri cărturari, care nu s-au lăsat influențați de „imixtiunile” reformatoare din exterior.

Cercetarea izvoarelor vechi pornește din interes spiritual, interes literar și interes național.

Este o necesitate de a face lumină peste bogăția culturală tipărită a Moldovei istorice, realizată în cele mai renumite focare de iluminare culturală a Țării.

Primii care și-au manifestat interesul pentru documentele de origine moldovenească din fondurile arhivistice străine, au fost cei mai înverșunați apologeți ai istoriei și culturii unificate, specialiști în paleoslavistică, filologie, istorie, teologie, pentru care munca de cercetare și valorificare n-a fost una sisifică, ci din contra, o muncă nobilă și din satisfacție. Printre aceste nume se regăsesc: Ioan Bogdan (1864-1919), Constantin Erbiceanu (1838-1913), Nicolae Iorga (1871-1940), Petre Constantinescu-Iași (1892-1977), Radu Constantinescu, Paul Mihail (1905-1994), Emil Turdeanu (1911-2001), Vasile Alexandrescu Urechia (1834-1901), Mihai Costăchescu (1884 — 1953), Mitropolitul Melchisedeck, Pavel Šafárik (1795-1861), Polihronie Sârcu (1888 – 1905), Al. Iațimirschi (1873-1925), Valentina Pelin (1950-2006) ș.a.

Veronica COSOVAN

Abstract:

Currently the whole world expresses an increased interest to the patrimonial documents and materials from the archives, through the prism of which their nation's history could be studied. To follow the apparition of manuscripts and, later, the evolution of printed books is like to walk certainly in the footsteps of our ancestors - scholars, who weren't influenced by "interference" from outside. The research of old sources starts from spiritual importance, literary curiosity and national interest.

It is necessary now to throw light on the wealth of printed culture in historical Moldova, created in most famous centers of our country's cultural enlightenment.

These books could represent the heritage of other countries as well as some historical vicissitudes like political instability, wars, abductions, pledges, and tricks; but, thanks to gifts from boyars and peasants, these books were also intended for remembrance of souls, forgiveness of vices, or served as dowry at wedding. In Moldavian land they were written, translated and "dressed" in noble metals, decorated with rare stones. Thematically they could be classified as: religious books (Gospels, Lives of Apostles, Liturgies, and Prayer-books); collections (compilations of various texts of moralizing, popular, rhetorical and philosophical character); historical texts (annals, chronicles, memory books where were described heroic deeds of the rulers); popular books (literary exposition of Bible stories in a form of novel, such as Alexandria, Varlaam and Ioasaf); legal writings (represent the legal instruments of rulers, translated and adapted).

Prima atestare a documentelor medievale moldovenești a fost realizată de slavistul ceh Josef Dobrowsky (1753-1829) în lucrarea „*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*” (1822) și de Silvestre Joseph Balthazar (1791-1869) în lucrarea „*Paléographie universelle*” (1839). Ambii cercetători menționează *Evanghelia* lui P. Rareș care astăzi se păstrează în Franța, și *Apostolul* (1610) realizat de Anastasie Crimca, care se regăsește la Viena, ca fiind monumente ale paleografiei și ale limbii slavone într-o executare remarcabilă, bogată cromatic și elegantă prin caligrafia unicală. Aceste lucrări sunt confirmarea existenței în arealul Moldovei a tradiției locale autentice, în arta scrierii cărților, care până la o anumită perioadă a fost inspirată din filioanele bizantine¹.

Actualmente cel mai impunător reperoriu de identificare în domeniu, în limba română, este lucrarea lui Virgil Cândea „Mărturii ortodoxe peste hotare”, care cuprinde peste 10 mii de înregistrări, compartimentate în 5 volume și reprezintă informația despre documentele de arhivă de origine română, precum acte, hrisoave, scrisori, foi de danii, cărți manuscrise și tipărite păstrate în zeci de țări, precum Austria (24), Armenia (4), Bulgaria (76), Bosnia (3), Canada (1), Cehia (4), Cipru (6), Croația (7), Grecia (214), Egipt (5), Muntele Sinai (69), Finlanda (1), Italia (3), Israel (10), Franța (13), Germania (15), țările Baltice (2), Macedonia (4), Marea Britanie (43), Muntenegru (6), Norvegia (3), Olanda (7), Polonia (24), Rusia (652), Vatican. În total 24 de țări au în fondurile lor 1127 manuscrise moldovenești.

Aceste lucrări au ajuns să reprezinte patrimoniul altor țări - consecință a mai multor vicisitudini istorice precum instabilitate politică, războaie, răpiri, gajări, șiretlicuri,

dar și datorită daniilor, fie ele boierești sau domnești, pentru pomenirea sufletelor sau iertarea păcatelor, sau ca zestre de nuntă și au fost scrise, traduse sau doar „îmbrăcate” pe pământul Moldovei în metale nobile și „împodobite” cu pietre scumpe. Ele pot fi clasificate tematic în felul următor: cărți de cult (evanghelii, apostole, liturghii, molitvenice); sbornice (reprezintă o compilare a diverselor texte cu caracter moralizator, popular, retoric și filozofic); texte istorice (letopisețe, cronici, pomelnice în care sunt reflectate faptele vitejești ale domnitorilor); cărți populare (bazate pe descrierile biblice sub formă de romane, printre care *Alexandria*, *Varlaam* și *Ioasaf*); scrierile juridice (reprezintă instrumentele judiciare ale domnitorilor traduse și adaptate). Marea majoritate sunt cărți liturgice de altar, lucru explicabil datorită spiritualității sporite a țării noastre². Frumusețea acestor texte constă în decorarea lor. Caligrafiile utilizau o paletă cromatică specifică a culorilor roșu, auriu, verde și albastru la realizarea letrinelor, miniaturilor și ornamentelor geometrice, botanice, zoomorfe ce le însoțesc, grație cărora au dobândit un aspect estetic, făcându-le de o raritate nemaiîntâlnită și de un preț exorbitant la acea vreme. Se știe că în secolul al 16-lea o carte costa cât o moșie.

Manuscrisele realizate în Moldova erau la mare căutare 5 secole în urmă. Țarul rus Ioan Vasilevici, l-a rugat personal pe domnitorul Alexandru Lăpușneanu să-i asigure o culegere de legi bizantine³, iar primul tipograf rus Ivan Feodorov a căutat pe pământul nostru cele mai corecte și precise texte, în baza cărora avea să tipărească *Biblia* de la Ostrog în 1581. Puține din ele au numele celor care le-au scris. Și aici se impune ideea că ele erau rezultatul activității de epitimie sau a canonului de ascultare, pe care este obligat să-l treacă fiecare călugăr.

¹ Амфилохий, Архимандрит. *О влиянии греческой письменности на славянскую с IX в. по начало XVI века.* – Москва, 1872. – P. 3-5.

² Urs, Otilia. *Catalogul cărților românești vechi din biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca.* – Cluj-Napoca, 2011. – P. 7 – 16.

³ Eșanu, Andrei; Eșanu Valentina. *Dispersarea patrimoniului de carte veche românească (sec. XIX-XX) Colecții și colecționari din străinătate // Magazin bibliologic.* – 2014. – Nr. 1-4. – P. 43 – 49.

Cele mai multe din ele reprezintă daniile domnești și boierești pentru mănăstiri. După căderea Constantinopolului (1453) domnii țărilor române „iau sub protecția lor” Sfântul Munte, considerat pe drept „împărăția creștină”. Potrivit studiilor realizate de istoricul Florin Marinescu printre bogățiile mănăstirilor de pe Muntele Athos, se regăsesc 25 mii de documente de proveniență română, păstrate în metoacele și mănăstirile protejate odinioară de domnitorii moldoveni⁴.

Cea mai timpurie donație a unei cărți datează din anul 1463, pentru mănăstirea Hilindar, făcută de Ștefan cel Mare. Este un *Apostol*, care actualmente se află la Muzeul Istoric din Moscova. Acest manuscris este primul cu dată certă din timpul domniei marelui voievod Ștefan cel Mare. Al 2-ea manuscris cu dată certă este din 1467, tot un *Apostol* dar pentru mănăstirea Zografu. Donațiile pentru Muntele Sfânt iau amploare în 1500. Nicolae Iorga amintește în cartea *Bizanț după Bizanț* și alți domnitori români care au susținut și finanțat viața monahală de pe Muntele Sfânt pe diferite căi, precum Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, Vasile Lupu, Alexandru Iliăș, Ieremia Movilă. Și aici trebuie să-i dăm dreptate episcopului Porfirie Uspenski, care afirma la sfârșitul secolului al XIX-lea, că: „niciun alt popor pravoslavnic nu a făcut atâta bine pentru Athos, cât au făcut românii”.

Dupa caderea Bizanțului au poposit pe tărâmurile noastre pelerini și de pe Muntele Sinai în căutarea sprijinului, milei și ajutoarelor. Domnitorii țărilor românești n-au rămas indiferenți, s-au implicat cu ajutoare substanțiale în susținerea vieții sociale și culturale. În mănăstirea „Sf. Ecaterina” de

pe muntele Sinai se regăsesc la fel manuscrite și cărți donate de familiile domnitoare, boierești dar și oameni simpli. Aici cea mai timpurie atestare documentară ține de anul 1360. E vorba de un Triod-Pentostar de redacție medio-bulgară, realizat la mănăstirea Putna. O altă perlă din epoca medievală este și *Evangelia* lui Ieremia Movilă, „îmbrăcată” în argint masiv. În total în biblioteca mănăstirii se regăsesc 21 de manuscrite și 41 de cărți vechi⁵.

Alături de Domnii Moldovei s-au manifestat și Doamnele lor. „Deschizătoare de drumuri” în acest context este Doamna lui Alexandru cel Bun, Mărina, din porunca căreia, cel mai renumit copist din Moldova Gavriil Uric la 1429 a copiat un *Tetraevangheliar*, care astăzi se păstrează în Biblioteca Bodleiană din Oxford. Însă cea mai activă soție de domnitor moldovean a fost Ruxanda, soția lui Alexandru Lăpușneanu, fapt atestat în studiul bizantinologului Nicolae Bănescu⁶.

Cele mai multe din cărțile vechi de peste hotare sunt în limba slavonă și asta se datorează exodului cărturarilor bulgari după distrugerea celui de al 2-lea țarat bulgar. Teologii, călugării și grămaticii refugiați au adus cu ei manuscrite prețioase de pe care s-au făcut copii în mănăstirile românești. Soarta celor mai multe din ele poate fi urmărită prin inscripțiile marginale de pe filele învechite de vremuri⁷, din jurnale de călătorie, studii de cercetare, articole dar și romane cu tentă bibliofilă.⁸

O altă cale prin care au fost înstrăinate documentele patrimoniale au fost zestrele de nuntă. Exemplu elocvent este căsătoria fiicei Domnitorului Moldovei Vasile Lupu, Maria cu nobilul polonez Janus Radziwill. Pe lângă zestrea enormă de 650 000

⁴ Marinescu, Fl. *Documente românești // Κατάλογος της Έκθεσης Αγίων Όρος*. Κειμήλια Πρωτότων. – Salonic, 2006. - P. 62-64, 148-149.

⁵ Marinescu, Adrian. *Mănăstirea Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai și legăturile ei cu Țările Române : Perspectivă istorico-patristică*. – București, 2009. – 595 p.

⁶ *Din viața trecutului nostru: femei iubitoare de carte și frumos // Arhivele Olteniei*. – 1926. - Vol. V. - Nr. 23. - P. 7-9.

⁷ *Însemnări de pe manuscrite și cărți vechi din Țara Moldovei*. Vol. III : (1796-1828) / I. Caproșu, E. Chiaburu. – Iași, 2009. – 749 p.

⁸ Шилов, Ф. *Записки старого книжника*. – Moskova, 1965. – 159 p.

monede de aur, miresei i-au fost închinat de părinți, invitați și nași odoare bogate și cărți. În așa fel primele cărți tipărite în Moldova au întregit biblioteca uneia din cele mai bogate familii europene.

Răpirile și jafurile erau actuale în secolele 15-17. În 1686 regele Poloniei Ioan Sobieski este înfrânt de turci și în drumul său de retragere trece prin Iași pe care îl jefuiește, mai cu seamă mănăstirile și bisericile. Au jefuit și Mitropolia în fruntea careia se afla ca mitropolit pe atunci Dosoftei, în perioada căruia au fost alcătuite importante cronici în limba română și a avut loc cristalizarea limbii literare. A fost luat prizonier de ostașii poloni cu toate podoabele Mitropoliei și dus în Polonia. Conform inventarului făcut în același an de Dosoftei, printre toate odoarele bisericesti, se regăseau și cărți precum Evangheliile scrise pe pergament și pe hârtie, ferecate în argint, dar și foi de danii către Mitropolie, semnate de diferiți domnitori⁹. În 1737 toate odoarele Mitropoliei trec în posesia aceleiași familii Radziwill. Din 2009 colecția Radziwill a fost înscrisă în Registrul Internațional Memoria Lumii. Astfel cărțile scrise în Moldova au ajuns să stea alături de papirusuri antice, incunabule, manuscrise din diferite timpuri și de diversă proveniență.

Urmările celui de Al Doilea Război Mondial au avut un impact determinant în răvășirea patrimoniului. Oamenii din Chișinău vindeau totul pentru o bucată de pâine. Astfel la vechea piață Sf. Ilie, populația înfometată vindea cărți vechi, reviste și alte obiecte de anticariat spre bucuria „colecționarilor” negri bibliofili¹⁰, care mai târziu au fost depistate în arhivele și bibliotecile siberiene. Din calea războiului a fost evacuată și biblioteca primului Muzeu Istorico-Arheologic din Chișinău. Despre bogățiile acestei instituții, condițiile în care a fost evacuată a scris Paul Mihail în lucrarea „Jurnal (1940-1944) și corespondență”.

9 Abrudan, Petre. *Odoarele bisericesti și documentele duse în Polonia de către Ioan Sobieski în anul 1686* // Cercetări istorice. – 1974. – P. 161-169.

10 Трубецкой, Б. А. *Многообразие и единство*. – Chișinău, 1986. – P. 178.

11 Păcurariu, Mircea. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. – București, 1994. – P. 420.

Astăzi acest patrimoniu în care se regăseau și acte din timpul lui Alexandru cel Bun, se află la Biblioteca Academiei Române.

În ceea ce privește înstrăinarea patrimoniului scris al Republicii Moldova în perioada sovietică a avut loc centralizat. Pe parcursul anilor 70-80 ai sec. XX, se organizau expediții arheografice dirijate de Moscova, la care participau și reprezentanții BNRM și ai Academiei de Științe a Moldovei. Scopul acestor expediții era de a lua la evidență și de a identifica documentele vechi și rare, păstrate atât în bisericile ruinate de urgia vremurilor, cât și în cerdacurile gospodăriilor dintr-un șir de localități raionale dar și din clopotnițele mănăstirilor închise. Rezultatul expedițiilor a fost suplینirea considerabilă a fondului de carte, îndeosebi, cu literatură slavonă veche, editată în cele mai renumite centre tipografice din arealul românesc și din imediata vecinătate, adevărate rarități bibliofile importante pentru cultura națională, care au cunoscut o circulație intensă în Basarabia. Foarte multe manuscrise și cărți vechi au fost transportate în Rusia îmbogățind fondurile principalelor muzee și biblioteci din Moscova și Sankt Petersburg. În rapoartele din arhiva serviciului Carte veche și Rară al BNRM, se menționează raioanele care au fost vizitate și cărțile identificate. Cea mai veche fiind *Indreptarea Legii* tipărită la Târgoviște în 1652, ce provenea, potrivit notei marginale, de la mănăstirea Dobruja. Au fost vizitate și persoane fizice, mai cu seamă foștii călugări și preoți, în posesia cărora se mai aflau cărți liturgice. Nu rămâne decât să presupunem că anume atunci a dispărut *Tetraevanghelul* scris la Suceava în 1493 la porunca Doamnei Maria Voichița, cea de a treia soție a lui Ștefan cel Mare, care până în 1900 se știa că se păstra în biserica localității Fântâna Albă¹¹.

Despre „exodul” cărților basarabene în

Siberia a scris Gheorghe Bogaci, care a găsit la Irkutsk *Letopisețul moldovenesc* scris de Vartolomeu Măzăreanu în 1773. Manuscrisul a fost adus la Chișinău în 1812 de Mitropolitul Bănulescu-Bodoni și timp de 14 ani a cunoscut o circulație intensă. A fost citit și de controversatul exilat rus Al. Pușkin. Manuscrisul a dispărut în 1826, ca să apară în 1830 la Irkutsk, datorită unui alt prelat bisericesc din Chișinău, unul din rectorii seminarului teologic, Irinei Nestorovici.

După alipirea Basarabiei la Imperiul Rus, țara noastră a fost inundată de „anticari negri” care mergeau prin mănăstirile rărite de călugări cărturari și, fie din neștiința celor rămași în schituri, au susstras impresionante realizări scriptoriale. Un astfel de caz este atestat în periodicele locale „KEB”, în care este publicată o scrisoare anonimă unde se indică că schitul Horodiște de pe malul Nistrului a fost vizitat de persoane străine suspecte, după plecarea cărora au fost găsite lipsă cărțile mănăstirești. Alte biblioteci mănăstirești care au fost sărăcite de cărțile sfinte ar fi: mănăstirea Neamț, Noul-Neamț, Căpriană. Istoricul Nicolae Iorga atenționează într-un articol din *Floarea darurilor* despre bogăția bibliotecii mănăstirii Neamț care a fost jefuită de nimeni altul decât de slavistul rus Al. Iațimirschi. Aceași soartă a avut-o și biblioteca mănăstirii Noul-Neamț de la Chițcani, jaful este descris voalat în poezia lui Alexei Mateevici „La Noul-Neamț”: */ Frumos moșneag bătrânul. Știut-a și pe tata / Și pe bunelul meu. / Biblioteca? Veche-i. (El totdeauna-i gata / Cu ajutorul său.) / Destul îi de bogată ... A fost și mai avută, / Dar cărți s-au mai furat; / I-i jale de-un Apostol făcut cu mare trudă, / Dar*

șters de-un învățat. / Era nerânduiala. Acuma-i mai cuminte / Monahul pus la cărți.

Comitetul de Cenzură din Basarabia a facilitat „îmbogățirea” fondurilor de carte veche a bibliotecilor europene prin reprezentanți. E vorba de Ernest Tropani care a activat în calitate de cenzor gubernial. Pe parcursul activității sale și-a constituit cea mai bogată colecție personală din Chișinău, fie confiscate din biblioteci sau la punctele vamale, însă cel mai adesea i se „dăruiau” ediții rare din partea proprietarilor magazinelor de cărți, doar pentru a permite intrarea în țară a anumitor loturi de carte. După atestările arhivistice biblioteca sa număra 10 mii de volume de carte manuscrisă și tipărită, cele mai vechi fiind datate cu secolul XV, XVI, XVII, atât în limba slavonă, română, rusă, cât și în limbi străine. Printre ele se regăseau și lucrările primului tipograf al pământului românesc macarie. În anii 20 ai secolului trecut Chișinăul a fost vizitat de un reprezentant al Vaticanului – L. Malobrodski, care activa în calitate de vânzător în magazinul de cărți din Odesa „K. Șehter i S.Â”. Anume el a achiziționat întreaga bibliotecă a lui Tropani pentru suma de 75 mii de lei.

Cercetarea în acest domeniu este nepuizabilă. Nu este exclus să iasă la lumină și alte perle ale tezaurului culturii noastre, care ar completa anumite goluri în istorie.

Toate aceste comori ce reprezintă spiritul poporului, care necesită în primul rând protejare de tot ceea ce le-ar putea deteriora și valorificare, ca să fie făcute cunoscute generațiilor viitoare, fie prin alcătuirea cataloagelor tradiționale, fie prin digitalizarea și crearea bazelor de date.